

Redefinition the Role of Iranian-Islamic Events in Urban Spaces Identity

ARTICLE INFO

Article Type

Descriptive Study

Authors

Molaei, A.¹

How to cite this article:

Molaei, A. Redefinition the Role of Iranian-Islamic Events in Urban Spaces Identity. Urban Design Discourse- a Review of Contemporary Literatures and Theories. 2021;1(4):12-32.

ABSTRACT

Urban spaces have been best place for public arts such as Tazieh science old ages. People can be gathered in urban spaces for sighting and social interactions. Iranian Traditional urban spaces have been had special characteristics such as pedestrian-orientation and physical proportion that Iranian and Islamic public arts have been done in its spaces. But these qualities were threatened by modern buildings, traffic and spaces that affected tradition urban space. The aim of this research is study relation between Iranian and Islamic public arts and physical and social dimensions of urban spaces. Tazieh is one of the most important types of Iranian and Islamic public arts that are done in urban spaces. These dramas need central public space which peoples can be gathered around and tazieh is done in center of place. Other ceremonies such as local games and competitions, religious ceremonies also need human conditions, physical proportion. Order of Tabriz historic bazaar in social and cultural, economic and physical Dimensions can be extended to explain the features of the identification and analysis, planning and decision-making will be used. Hojreh system based on Hojreh spatial and physical Tabriz, Iranian-Islamic culture; Tabriz cold climate, politics, growing gradually over time and tailored to the needs of his time and in harmony with its surrounding context etc.

Keywords: Identity, Events, Islamic Iranian Identity, urban space.

¹ Assistance Professor at
Islamic art Tabriz
University, Tabriz, Iran.

Article History

Received: January 17, 2021

Accepted: March 10, 2021

ePublished: March 30, 2021

*Correspondence

Address: Architecture and
Urban Planning Faculty,
Islamic Azad University,
Ahvaz, Iran.

Phone/Fax:

A.molaei@tabriziau.ac.ir

تبیین جایگاه رویدادهای آیینی ایرانی - اسلامی در هویت فضاهای شهری

اصغر مولایی، PhD*

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران

چکیده:

رویدادها و آیین‌های ایرانی-اسلامی نقش مهمی در هویت شهر و فضاهای شهری برخوردارند. آیینهایی همچون نوروزنامه خوانی و بازیهای ملی و محلی، آیینهای ماه رمضان، جشنها و اعیاد شیعی، سوگواریهای محرم و صفر از جمله آیینهای هویت‌بخش به فضاهای شهری ایرانی-اسلامی محسوب می‌شوند. فضاهای عمومی شهری بویژه گره‌هایی همچون میدان‌ها، میدانچه‌ها و جلوخان مساجد با فراهم آوردن امکان اجتماع و برگزاری رویدادهای آیینی، این هنرها را با خود عجین می‌نمودند. این نوع ارتباط مستحکم بین مردم، به‌عنوان مجریان و مخاطبان رویدادهای آیینی و فضاهای عمومی شهری تقویت بن‌مایه‌های اجتماعی و هویتی جامعه را دنبال داشته است. در دوره گذشته فضاهای شهری با ارائه زمینه و بستری پیاده‌مدار، داشتن محل-های نشستن و تماشای مردم، سکویی برای مجریان تعزیه و دیگر رویدادهای، شاه‌نشین و مکانهایی برای نشستن بزرگان شهر و محیطی ایمن و امن، ارتباط مذکور را ایجاد کرده و میزبان رویدادهای آیینی بوده‌اند. امری که در دوره معاصر دچار تزلزل شده و فضاهای شهری نه تنها میزبان مناسبی برای رویدادهای آیینی نیستند، بلکه با اولویت دادن به سواره، ترکیب نامطلوب کالبد، فعالیتها، کاربریها و ... در جهت عکس این امر، حرکت می‌نماید. این موضوع می‌تواند بدلالی از قبیل کم‌توجهی به جایگاه انسان و ساحت وی، نگاه‌های تک‌بعدی به فضاهای شهری بویژه نگاه صرف مهندسی، اولویت دادن به سواره و ملزومات آن باشد. در این راستا، پرسش اصلی عبارت است از اینکه ویژگیها و روابط مابین فضاها و هنرهای آیینی و دلایل تضعیف این روابط کدامند؟ بنابراین این مقاله با هدف تبیین ابعاد فضاهای شهری به عنوان محملی برای هنرهای آیینی هویت‌مند با رویکرد کیفی و روش تحقیق توصیفی-تحلیلی، مطالعه نمونه‌های موردی و مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای سعی در انجام این تحقیق دارد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد طراحی فضاهای شهری در گذشته در راستای هویت‌مندی و به عنوان بستری برای تجلی رویدادهای آیینی بویژه هنرهای آیینی در نظر گرفته می‌شد. از

این رو بازنگری و احداث فضاهای شهری هویت‌مند برای پیوند با مفاهیم و مضامین فرهنگی و اجتماعی از سازگاری و زمینه‌سازی امری ضروری است و فضاهای شهری به عنوان کانونی برای تقویت معنا، آرامش‌بخشی به شهر و تجلی هنرهای ایرانی-شیعی برای زیست هویت‌مند محلی و ملی در نظر گرفته شود. **واژه‌های کلیدی:** رویدادهای آیینی، فضای شهری، هویت، هویت ایرانی-اسلامی، تعزیه.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۳

*نویسنده مسئول: A.molaei@tabriziau.ac.ir

۱- مقدمه

فضاهای شهری از قبیل میدانها و گذرها که زمانی برای برگزاری مراسم‌های آیینی مهیا و پذیرا بوده‌اند با ورود اتومبیل به شهرها، فضایی برای تسلط خودروها شده و میدان به فلکه تبدیل گردیده شده است. از دست رفتن میدان‌ها با تسلط و عبور دایره‌وار خودروها از درون میدان، جزیره میانی به فضایی دست‌نیافتنی برای پیادگان تبدیل شده است. از طرفی برنامه‌ها و طرح‌های شهری نیز به تقلید از الگوهای مرسوم و رایج سواره‌مدار و نقشه‌های دو بعدی، طرح فلکه را استفاده نموده و فضای میدان به گرهی ترافیکی برای دور زدن اتومبیل‌ها تبدیل شده است. در چنین فضایی، علاوه بر سواره‌مداری فضا و حذف زندگی عمومی و اجتماعی؛ برگزاری مراسم‌ها و فعالیتهای آیینی نیز دشوارتر گردیده است. در تحولات شهرسازی معاصر، پیوند محکم بین فضای شهری و هویت فرهنگی و اجتماعی از هم گسسته شده است. پشتیبانی فضای شهری از رویدادهای آیینی به عنوان بستری واقعی برای وقوع و حضور این رویدادها به عنوان حلقه مفقوده فضاهای همگانی معاصر است.

اهمیت و ضرورت تحقیق در نقش فضاهای شهری در هویت شهرهای ایرانی-اسلامی از انجایی ست که مداخله و برنامه‌ریزی برای شهرها بدون در نظر گرفتن این ریشه‌های هویتی می‌تواند به تضعیف یا گسیختن آن بیانجامد. در این پژوهش هدف اصلی این پژوهش بازشناسی نقش و جایگاه فضاهای شهری و رویدادهای آیینی در هویت شهرها و

از آنجایی که لنینج تصویر هر محیط شهری را به سه جزء هویت، ساختار و معنی تجزیه می‌نماید؛ بنابراین رابطه فضاهای مذهبی و این سه جزء می‌تواند به صورت زیر باشد:

۱-۲- هویت و فضاهای مذهبی: فضاهای مذهبی واجد صفاتی است که آن را از بقیه فضاها و مراکز متمایز می‌نماید. از نظر فرم کالبدی فضاهای مذهبی دارای اجزای خاصی همچون گنبد، مناره، گلدسته، ورودی، ایوان، رواق، صفه، جلوخان و ... می‌باشند. از نظر پیشینه نیز به منشاء و مبدا منحصربفردی برمی‌گردند برای مثال پیوند حسینی‌ها به واقعه عاشورا، پیوند مساجد و مصلی‌ها به دستورات و آیین‌های دین اسلام و پیوند مرقد امامزاده‌گان به اهل بیت پیامبر (ص) نمونه‌هایی از اتصال می‌باشند. همچنین مراکز مذهبی عامل اتحاد و انسجام اجتماعی می‌باشند: این اتحاد در شرایط مختلف اجتماعی و زمانی می‌باشد: (۱) فضاهای مذهبی به‌عنوان کانون کمک و امدادسانی به رزمندگان جبهه، زلزله‌زدگان، آسیب‌دیدگان و سایر نیازمندان (۲) فضاهای مذهبی به‌عنوان عامل اتحاد قومیت‌ها و جوامع خاص مانند حسینی‌ها همدانی‌ها و بروجردی‌ها در تهران. (۳) فضاهای مذهبی به‌عنوان مرکز و دژی استوار در مقابل ادیان و مذاهب دیگر (مولائی و پیربابایی، ۱۳۹۷: ۹-۲۴۸).

فضاهای دینی و مذهبی ضمن داشتن هویت متمایز و شاخص، به‌عنوان **عاملی هویت‌بخش** به بستر خود و کاربرانش عمل می‌نماید. مراجعین به فضاهای مذهبی با حضور در این مکانها **احساس هویت** نموده و مراکز مذکور عنوان تکیه‌گاه و پایگاه بافت پیرامون عمل می‌نماید. همچنین احساس تعلق به مکانهای مذهبی و دلبستگی افراد به این مکانها نوعی پیوند بین افراد و مکانهای مذهبی بوجود می‌آورد که افراد با مراجعه به این مکانها و حضور و فعالیت در آنها احساس آرامش می‌نمایند که این امر مبین هویت‌بخشی مراکز مذهبی است. شیخ‌الرئیس بوعلی سینا در کتاب رسائل خویش در پاسخ سوالی از ابوسعید ابوالخیر درباره دعا و زیارت می‌نویسد: "غرض از دعا و زیارت آن است که این نفوس زائرین که هنوز متصلند به ابدان خود و غیرمفارقند از عالم مادی، استمداد می‌جویند از آن نفوس مفارقه، یا برای جلب خیرات و یا برای دفع مضرات. مسلم است که آن نفوس مزوره به واسطه تشابه و تناسبات با عقول مفارقه و مجاورت و مخالفتشان با آنها، موثرند در این عالم از قبیل تاثیر نمودن سماوی نسبت به مادون خود. و

آن تاثیراتی که حاصل می‌گردد از مزورین برای زائران دو قسم است: یا جسمانی است یا روحانی. اما جسمانی مثل تاثیر کردن آنها نسبت به ابدان زائرین از قبیل تاثیر مزاج معتدل است در ابدان که باعث ایجاد روح است در تجاويف دماغ که آلت است برای نفس ناطقه. این استمداد حاصل می‌شود به نیکوترین وجهی به خصوص اگر اضافه شود به او قوت نفس ناطقه زائر یعنی تا یک درجه تشابه و تناسبی میان زائر و مزور برقرار باشد (ابن‌سینا، ۱۳۲۱: ۲۶۸).

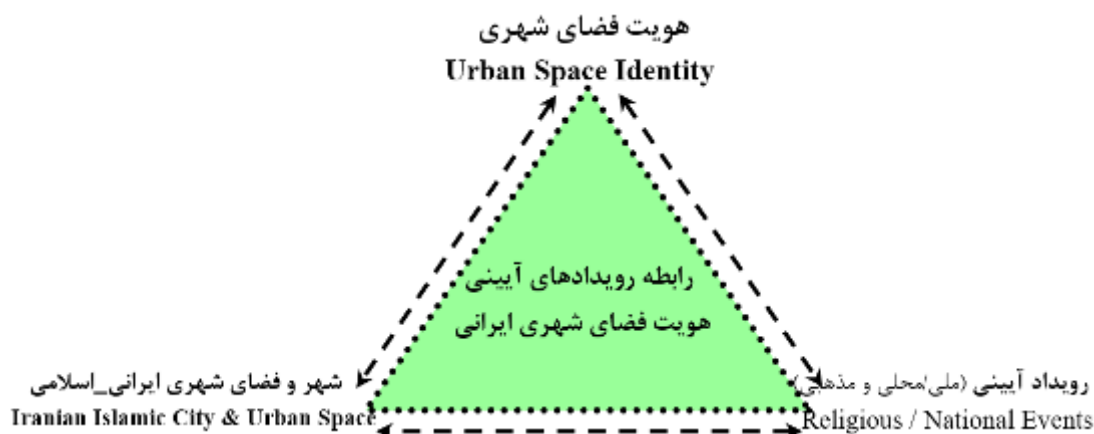
۲-۲- ساختار و فضاهای مذهبی: فضاهای مذهبی، هم از نظر کالبدی در بافت زمینه‌ای خود مرکزیت دارند و هم از نظر مقیاس و فرم بر بافت پیرامونی خود تسلط دارند. قرارگیری مکان‌های مذهبی در مکان‌های خاص مانند مراکز شهرها و محله‌ها و نقش ساختاری آنها در استخوان‌بندی شهرها و محله‌ها، دلیلی بر این مهم می‌باشد. گاهی اوقات مسیرهای پیاده مراکز شهری و محله‌ای نیز با فضاهای مذهبی درهم‌تنیده است مانند بافت مسجد جامع یزد و یا تکیه‌های قدیمی در مراکز محله بافت قدیمی نایین. اهمیت مراکز مذهبی و توجه مردم و حکومتها در دوران بعد از اسلام باعث توسعه شهرها با مرکزیت فضاهای مذهبی شده است. توسعه بافت شهری با مرکزیت حرم امام رضا(ع) در شهر مشهد و حرم امامزاده‌ها در شهرهای قم، شیراز و بسیاری از شهرها و روستاهای ایران بسیار بارز و روشن است. بطوریکه بسیاری از این مراکز در گذشته بیرون محدوده واقع بوده، ولی با اهمیت و توجه وافر شیعیان، توسعه با محوریت این مراکز انجام شده است.

۳-۲- معنی و فضاهای مذهبی: برگزاری آیین‌ها، فعالیتها و رویدادهای مقدس مانند عبادت و نیایش جمعی و فردی، تعزیه و سوگواری و مراسم عبادی سیاسی مانند نماز جمعه، مراسم عقد و ازدواج و تشییع اموات و ... در فضاهای مذهبی ضمن پیوند روحی مردم به این مکانها، معانی خاصی را در ذهن شهروندان تداعی می‌نماید. این معانی می‌توانند به اصول دین یا فروع آن مربوط باشند یا برداشتی از آنها و ... معانی مقدسی که بر ذهن هر ایرانی مسلمانی نقش بسته و ماندگار می‌ماند. برگزاری این رویدادها بطور مکرر در طول روز (نماز جماعت)، ماه و سال (ایام رمضان، محرم، صفر و ...) بوده و این تکرار عاملی بر ماندگاری مضاعف این معانی می‌باشد. علاوه بر آن مکان‌های مذهبی به‌عنوان مامن و پناهگاهی برای دردمندان و متوسلین به دین و بزرگان

دینی برای نیایش و طلب حوائج و دعا برای گشایش در امور یا به عنوان مامن و پناهگاهی برای مسافران، در راه ماندگان، نیازمندان، فقرا و ... می باشد. (همان).

عوامل فوق می تواند دلایلی بر ماندگاری فضاهای مذهبی در زندگی مردم و اذهان عمومی باشد. نمونه های متعددی در کشورهای اسلامی بویژه ایران وجود دارد که این اهمیت کلیدی را نشان می دهد: آران و بیدگل، شهر گنبد ها و گلدسته ها، بطوریکه شهروندان آران و بیدگل این شهر را با امامزاده هلال بن علی (ع) می شناسند. فضاهای مذهبی اغلب به عنوان گره یا نشانه در تصویر ذهنی مردم جای دارند.

انسان تنها موجودی است که دغدغه هویت دارد زیرا به گفته سارتر، در مورد انسان " وجود بر ماهیت تقدم دارد". یعنی ماهیت انسان محتوم نیست و بر خلاف سایر موجودات، خود در ساختن آن نقش دارد (افروغ، ۱۳۷۷).

شکل ۲- رابطه بین رویدادهای آیینی ملی-محلی و دینی، فضاهای شهری اسلامی ایرانی و هویت ملی (نگارنده)

شهری شکل داده و هم جزئی از هویت مکانی این فضاها محسوب می شوند. این رویدادها که در ایجاد فضای شهری ایرانی و اسلامی نقش اساسی دارند، شهرهای ایرانی را با هویت ملی و شیعی پیوند داده و هویت شهر اسلامی-ایرانی را تقویت می نمایند.

۳- رویدادهای آیینی:

رویدادهای آیینی معمولاً با اعتقادات مردم پیوند و رابطه ای عمیق دارد. انسان علاوه بر احساس تجربه زیبایی دارای احساس تجربه دینی نیز هست و همین احساس هست که هنر آیینی را ایجاد می کند در ایران باستان آیین

فضاهای شهری محل رویدادهای فرهنگی و اجتماعی محلی و ملی هستند که در مناسبت های مختلف با همکاری مردم بوقوع می پیوندد. میدان ها و خیابانهای محله ها و شهرها، صحن امامزاده ها، جلوخان مقابل مساجد، تکیه ها و حسینیه ها، سالنهای ورزشی، حیاط مدارس و مکانهای عمومی از جمله این فضاهای عمومی و همگانی شهری هستند که رویدادهای محلی، ملی و مذهبی همچون تعزیه، عزاداری و سوگواری ایام محرم و صفر و غیره را در خود جای می دهند. این رویدادها که با اعتقادات و خاطرات مردم عجین هستند هم تصویر ذهنی افراد را از فضای

سوگواریها به خلق خاطره و تدوام هویت فرهنگی، اجتماعی و مکانی کمک می نمود.

شکل ۳- الف) تابلوهای نمایش رزم حماسی ایرانی، فضای متناسب با رویدادی نمایشی و تماشاگران ب) نقاشی قهوه‌خانه‌ای؛ نمایش تعزیه در جامعه ایرانی (ماخذ: <http://www.honarabad.com>)

۱-۲- **تعزیه، به عنوان هنری نمایشی:** هنرهای نمایشی یکی از مهم‌ترین هنرهای آیینی است که برای تحقق و برگزاری به فضای واقعی عمومی متناسبی نیازمند است. تعزیه و شبیه‌خوانی از مهم‌ترین گونه‌های هنرنمایشی بومی ایرانی و اسلامی است. تعزیه به آیین مذهبی عزاداری همراه با آیین‌های خاص و تشریفات که روایتگر فاجعه تاریخی مذهبی سوزناکی است، اطلاق می‌شود. تعزیه را "نمایش منظوم واقعه کربلا"؛ چیزی شبیه "تئاترهای یونانی و رومی در هوای آزاد"؛ "هنرهای نمایشی و ادبیاتی درامی ایرانی... دارای خصلت منحصرأ مذهبی" و ... تعریف کرده‌اند (شرف-الدین، ۱۳۸۵: ۴۶-۴۹).

تعزیه به معنای متعارف، نمایشی است که در آن واقعه کربلا به دست افرادی که هر یک نقشی از شخصیت‌های اصلی را بر دوش دارند، نشان داده می‌شود (ستایشگر، ۱۳۸۱: ۲۲۶-۲۴۴) این نمایش نوعی نمایش مذهبی و سنتی ایرانی-شیعی و بیشتر درباره شهادت حسین بن علی و مصائب اهل بیت است. تعزیه (یا تعزیت) به معنی سوگواری، برپایی یادبود عزیزان از دست رفته، تسلیت، امر کردن به صبر و پرسیدن از خویشان درگذشته (کلاته، ۱۳۹۰) خرسندی دادن و در برخی مناطق ایران مانند خراسان به معنای مجلس ترحیم است

شکارگری قبل و بعد از شکار برگزار می‌شد. مراسم پیش از شکار، مربوط به دوره پارینه‌سنگی که در آن، گروه‌های کوچک انسانی، پیش از پیروزی و غلبه بر شکار گردهایی آیینی انجام می‌دادند تا از پشتیبانی نیروهای ورای توانایی خود برای شکار استفاده کنند. مراسم آیینی بعد از شکار برای بیان اتفاقات شکار برای غاییبین روایت می‌شد. در این آیین‌ها از رقص و صدا استفاده می‌شد (رهبین و رحیمی، ۱۳۸۳). ایرانیان باستان دارای آیین‌ها و جشن‌های فراوانی از جمله جشن‌های نوروز، تیرگان و مهرگان بوده‌اند که احتمالاً در این جشن‌ها مراسم رقص نیز برگزار می‌کردند که خود می‌توانست عاملی برای تبدیل رقص‌های آیینی به بازیگری بازیگران نمایش، همراه با موسیقی و همسرایان منجر شده باشد. جشن تیرگان برای برگزاری آیین بزرگداشت سیزدهمین روز از ماه تیر انجام می‌شد. بنابر اعتقاد ایرانیان باستان، آرش در چنین روزی، تیری از بهر صلح میان منوچهرشاه با افراسیاب تورانی انداخت... (رهبین و رحیمی، ۱۳۸۳).

هنرهای آیینی ما چون بسم‌الله خوانی، پرده‌خوانی، نقالی، مناجات‌خوانی، تعزیه و مانند آن هزاران راز نهفته در خود دارد. همه آیین‌های نمایشی و هنرهای آیینی در مناسبت‌های خاصی اجرا می‌شده است. به طور مثال پیشواز خوانی مراسمی است که قبل از شروع ماه رمضان اجرا می‌شده و وقتی وارد ماه رمضان می‌شدیم، هنرهای آیینی دیگر ارائه می‌شده است اما آیین‌های مربوط به شب‌های قدر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. شب زنده داری برای روزه داران ماه رمضان مصنوعی همیشگی است اما این شب زنده داری در شب‌های قدر کامل می‌شود. یکی از این مراسم مشهور ترنا بازی بوده است که از پس از افطار تا پیش از اذان اجرا می‌شده و به طور معمول در قهوه‌خانه‌ها اتفاق می‌افتاده است.

بدیهی است که خیلی از این هنرهای آیینی برای تحقق‌پذیری و وقوع نیازمند فضای عمومی و همگانی واقعی است. فضاهای شهری که در واقع بایستی بستر این رویدادها بوده و زمینه‌های لازم را برای این امر فراهم نمایند. از جمله این رویدادها هنرهای نمایشی است در اغلب شهرهای ایرانی در دوره‌های قبل و بعد از اسلام اجرا می‌شود. تعزیه و شبیه‌خوانی با مشارکت مردم و به عنوان هنری مردمی و آیینی در فضاهای شهری مانند میدانها و میدان‌چه‌ها در

(همایونی و صباحی، ۱۳۸۲: ۷) اما آنچه به عنوان تعزیه مشهور است گونه‌ای از نمایش مذهبی منظوم است که در آن عده‌ای اهل ذوق و کارآشنا در جریان سوگواری‌های ماه محرم و برای نشان دادن ارادت و اخلاص به اهل بیت، طی مراسم خاصی بعضی از داستان‌های مربوط به واقعه کربلا را پیش چشم تماشاچی‌ها بازآفرینی می‌کنند (کلاته، ۱۳۹۰: ۱۸). در تعزیه چون اهمیت خواندن هنرمندانه اشعار بیش از روش اجرا و نمایش واقعه‌هاست، آن را تعزیه‌خوانی نیز گفته‌اند (شهیدی و بلوکباشی، ۱۳۸۰: ۳۱).

تاریخ پیدایش تعزیه به صورت دقیق پیدا نیست. برخی با باور به ایرانی‌بودن این نمایش آیینی، پاگیری آن را به ایران پیش از اسلام به پیشینه سه‌هزارساله سوگ سیاوش پهلوان داستان‌های ملی ایران نسبت داده و این آیین را مایه و زمینه‌ساز شکل‌گیری آن دانسته‌اند (کلاته، ۱۳۹۰: ۱۸). برخی پژوهشگران نیز پیشینه آن را به آیین‌هایی چون مصائب میترا و یادگار زیربان بازمی‌گردانند و برخی پیدایش آن را متأثر از عناصر اساطیری میان رودان، آناطولی و مصر، و کسانی نیز مصائب مسیح و دیگر افسانه‌های تاریخی در فرهنگ‌های هند و اروپایی و سامی را در پیدایش آن کارساز دانسته‌اند. ولی به گمان بسیار، تعزیه - جدا از شباهت‌هایش با عزاداری‌های آیینی گذشته - شکل تکامل‌یافته‌تر و پیچیده‌تر سوگواری‌های ساده شیعیان سده‌های نخستین برای شهدای کربلا است (همایونی و صباحی، ۱۳۸۲: ۷). اما شکل رسمی و آشکار این سوگواری، به روایت ابن‌کثیر، برای نخستین بار در زمان حکمرانی دودمان ایرانی شیعه‌مذهب آل‌بویه صورت گرفت (ابن‌کثیر، ۱۳۷۵: ۲۵۳-۲۵۴). این سوگواری به گونه‌ای بود که معزالدوله احمدبن-بویه در دهم محرم سال ۳۵۲ هجری قمری در بغداد به مردم دستور داد که برای سوگواری، دکان‌هایشان را بسته و بازارها را تعطیل کرده، نوحه بخوانند و جامه‌های خشن و سیاه بپوشند. از این دوره دسته‌های عزاداری و نوحه‌خوانی رایج شده و پایه‌های نمایش شبیه‌گردانی ایران گذاشته شد (کلاته، ۱۳۹۰: ۱۸).

تعزیه بیشترین رواج خود را با حمایت دولت و حکومت صفویان پیدا کرد. در دوره شکوفایی تعزیه، با رواج تشیع و دلایلی

مانند روضه‌خوانی و حمله‌خوانی تعزیه از حمایت بیشتری برخوردار شد. تعزیه اما در دوره ناصرالدین شاه به اوج خود رسید و بسیاری این دوره را عصر طلایی تعزیه نامیده‌اند. تعزیه که پیش از آن در حیاط کاروانسراها، بازارها و گاهی منازل شخصی اجرا می‌شد، اینک در اماکن باز یا سرپشته تکایا و حسینیه‌ها به اجرا درمی‌آمد. معروف‌ترین و مجلل‌ترین این تکایا، تکیه دولت بود که در همین دوره به دستور ناصرالدین شاه و مباشرت دوستعلی‌خان معیرالممالک در سال ۱۳۰۴ هجری قمری ساخته شد. تکیه دولت در زمان ناصرالدین شاه به تقلید از تماشاخانه اپراهای انگلستان ساخته شد که ابتدا به منظور یک سالن تئاتر ساخته شد اما با مخالفت‌هایی که بود به تکیه تبدیل شد. از دیگر تکیه‌های معروف آن زمان تکیه معاون‌الملک در کرمانشاه بود. در آغاز سلطنت ناصرالدین شاه، تعزیه در ۳۰۰ مکان مشخص برپا می‌شد. تعزیه تا زمان مشروطیت در اوج ماند. در سال‌های آغاز دیکتاتوری رضاخان، یعنی پس از ۱۳۰۴ هجری شمسی، اجرای تعزیه و روضه‌خوانی رفته‌رفته ممنوع اعلام شد و با تخریب تکیه دولت به دستور رضاخان، تعزیه پا به دوران افول خود گذاشت. هرچند پس از شهریور ۱۳۲۰ دیگر بار سر برآورد، اما در برابر سرگرمی‌هایی همچون سینما و تئاتر، نتوانست موقعیت و عظمت پیشین خود را بازیابد (کلاته، ۱۳۹۰: ۱۸).

تعزیه دوره عبارت است از نمایش چندین دستگاه تعزیه به گونه‌ای همزمان به طوری که چندین گروه تعزیه‌خوان در یک محل یا محل‌های مختلف، آن را می‌خوانند. شیوه کار به این صورت است که گروه نخست پس از پایان بخشیدن به کار خود در محل نخست، به محل دوم می‌رود و در آن‌جا همان دستگاه را تکرار می‌کند و دسته دوم جای گروه اول را گرفته، دستگاه دیگری را به نمایش درمی‌آورد. آن‌گاه گروه نخست پس از به پایان بردن کار در محل دوم به محل سوم می‌رود و گروه دوم نیز که کار خود را در محل اول پایان بخشیده، جای گروه نخست را در محل دوم می‌گیرد. به همین صورت چندین دستگاه تعزیه به صورت همزمان به نمایش درمی‌آید. در برخی جاها تعزیه دوره را در میدانی گرد و پر از تماشاگر بازی می‌کردند (کلاته، ۱۳۹۰: ۱۸). تعزیه

زنانه نمایش تعزیه‌ای است که روزگاری به وسیله زنان و برای تماشاگران زن، معمولاً در دنباله مجالس روضه‌خوانی اجرا می‌شد و تنها به صورت کاری تفننی بر جا ماند و عمومیت و توسعه‌ای نیافت. این تعزیه‌ها را در فضای باز حیاط‌ها یا تالارهای بزرگ خانه‌ها اجرا می‌کردند. بازیگران شبیه‌خوان‌ها زنانی بودند که پیش از آن در مجلس‌های زنانه ملا روضه می‌خواندند یا پای چنین مجالسی راه و رسم بازیگری را آموخته بودند. آن‌ها نقش مردان مجالس مختلف را نیز خود بازی می‌کردند. داستان این تعزیه‌ها مثل مضامین تعزیه معمولی بود، با این تفاوت که قهرمان‌های اصلی را بیشتر زنان تشکیل می‌دادند. تعزیه زنانه تا میان عهد قاجار گاه‌گاه در خانه‌های اشرافیان بازی می‌شد و رفته‌رفته تا اواخر این دوره از میان رفت (کلاته، ۱۳۹۰: ۱۸).

هنر تعزیه، در طول زمان تغییراتی را به خود دیده‌است اما هنوز هم جزو اصیل‌ترین و پربافت‌ترین هنرهای ایرانی و اسلامی مردمان ایران است. در استان‌های مختلف ایران از شمالی‌ترین شهرهای خراسان و آذربایجان تا شهرهای سیستان و اهواز از پهنه کویر تا حاشیه‌های زاگرس و البرز و از دریای خزر تا خلیج فارس، در ایام ماه محرم، تعزیه برگزار می‌شود. نسخه‌های اشعار این نمایش مذهبی در سراسر ایران تفاوت کمی با هم دارند. مردم از اول ماه محرم همه‌ساله به مناسبت سالروز این واقعه، در شهرها و روستاهای ایران، مساجد و تکایا را

با قالی و قالیچه آذین می‌بندند و دیوارها و منبر را سیاه‌پوش می‌کنند. تا چند سال قبل، شبیه‌خوانی و تعزیه‌خوانی از هفتم محرم در میادین و صحن حیاط حسینیه‌ها و تکایا در شهرستان‌ها معمول بود. شبیه‌خوان‌ها که برای این کار تعلیم یافته بودند، کار خود را با طبل، شیپور و کرنا در محل تعیین‌شده آغاز می‌کردند. مردان از یک سو و زنان از سوی دیگر، کم‌کم جمع می‌شدند و به تماشای مراسم شبیه‌خوانی و تعزیه‌خوانی می‌ایستادند. معمولاً یک یا چند ریش‌سفید، مأموریت راهنمایی مردم و حفظ نظم محیط برگزاری تعزیه را بر عهده داشتند (کلاته، ۱۳۹۰: ۱۸).

اجرای تعزیه در جایگاه‌های معین بی‌سقف مانند میدان‌ها، گذرگاه‌ها و کاروانسراها و نیز در بسیاری مواقع در تکیه‌ها انجام می‌شد (شرف‌الدین، ۱۳۸۵: ۵۰). تعزیه را باتوجه به مضامین نمایشی و ارجاع به واقعیات عینی، می‌توان به سه دسته تقسیم نمود: ۱- تعزیه‌های غم‌انگیز، مانند شهادت امام حسین (ع) ۲- تعزیه‌های شادی‌بخش مانند عروسی حضرت زهرا (ع) ۳- تعزیه‌های حماسی و عاشقانه مانند یوسف و زلیخا. همچنین تعزیه‌خوانان نیز به حسب نقشی که در این نمایش ایفا می‌کنند به سه گروه تقسیم می‌شوند ۱- اولیاخوانان یا مظلوم‌خوانان که در نقش پیامبر و امامان و اصحاب آنها نقش بازی می‌کنند ۲- اشقی‌خوانان یا مخالفان که در نقش دشمنان و مخالفان پیامبر و امامان بازی می‌کنند ۳- افراد میان‌حال که نقش طرفداری از این دو جبهه را بر عهده دارند (شرف‌الدین، ۱۳۸۵: ۶۳).

شکل ۴- تعزیه فضایی سرپوشیده؛ ماخذ: <http://nasrnews.ir>

شکل ۵- تعزیه میدانی در شوش دانیال (ع) مأخذ: <http://www.iranvij.ir>

شکل ۶- تعزیه صحرا رود شهرستان فسا با ۲۵۰ سال قدمت از تاثیرگذارترین تعزیه های کشور محسوب می شود که در سال ۱۳۹۱ با شماره ۶۵۶ در فهرست میراث معنوی کشور ثبت شده است. شهرستان فسا در ۱۳۰ کیلومتری جنوب شرقی شیراز واقع شده است

فرهنگ بازی های این دوره بوده است. مغولان پس از حمله به ایران و در زمانی که با فرهنگ و هنر ایران آشنا می شوند چوگان بازی را نیز یاد گرفته و در سراسر امپراتوری وسیع خود رواج می دهند. چوگان در دوره صفویه به شکوفایی رسید. اسناد تاریخی نشان داده اند که شاه عباس چوگان باز بوده است و حتی پیش از اینکه به اصفهان بیاید در قزوین که پایتخت ایران بوده چوگان بازی می کرده است. همچنین میدان نقش جهان اصفهان برای چوگان بازی بنا نهاده شده بود. اروپاییان در زمان صفویان و در زمان استعمار خود در هند، با این بازی آشنا شدند و افسران انگلیسی نیز به طور حرفه ای چوگان را در باشگاه کلکته

۲-۲- بازیهای ملی و محلی: بازیها و مسابقات ملی و محلی همچون بازی چوگان و سوارکاری و تیراندازی و ... که ریشه در تاریخ و فرهنگ ایرانی و اسلامی دارند از مهم ترین مظاهر قدرت ملی به حساب می آیند. این بازیها با قابلیت های اجتماعی فراوان ضمن ایجاد هیجان، لذت و زیبایی در میان مردم، انسجام محلی را تقویت نموده و در تنومندی و سلامتی آنان و آمادگی عمومی در برابر بحرانیها را افزایش می دهد. این بازی از نزدیک ۶۰۰ قبل از میلاد در ایران شکل گرفت و در زمان هخامنشیان بازی می شده است. چوگان به هنگام کشور گشایی داریوش اول در هند، در آن سرزمین رواج یافت. همچنین در دوره ساسانیان بخشی از

می‌برد. فردوسی قصه چوگان بازی سیاوش و افراسیاب را به نظم درمی‌آورد و در جای دیگری می‌گوید:
برای دیدن گوی و چوگان فرس همه کودکان را به میدان فرست

آموخته و با خود با انگلیس بردند.
سعدی، حافظ، ناصر خسرو و مولانا به چوگان اشاره کرده‌اند. رودکی نخستین شاعری است که پس از اسلام از چوگان گفتگو می‌کند و فردوسی نیز فراوان از آن نام

زهرکس شنیدم که چوگان تو
سیاوش بدو گفت فرمان تراست
نبیند گردان به میدان تو (شاهنامه فردوسی، ۴۳۱۱)
سواران و میدان و چوگان تراست (شاهنامه فردوسی، ۴۳۲۶)
جهان جوی با گوی و چوگان و تیر
به میدان خرامید خود با وزیر (شاهنامه فردوسی، ۴۹۰)

شکل ۷- دو اثر نگارگری که بازی چوگان را نمایش می‌دهد

میلادی با اختراع اسلحه آتشین (توپ و تفنگ)، کم کم اهمیت و نقش تیراندازی با تیر و کمان در ارتش‌ها رو به کاستی گذاشت و از آن پس بهره‌گیری از این وسیله برای شکار، سرگرمی و ورزش مورد توجه قرار گرفت و مسابقات مختلفی با تیر و کمان بر پا گردید.

با ظهور دین مبین اسلام، تیراندازی هم به عنوان یک نیاز و هم یک صفت ذاتی مورد توجه قرار گرفت، مهارت مسلمانان در تیراندازی یکی از پایه‌های اصلی آنان در رزم بود. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: "سوارکاری و تیراندازی بیاموزید که از بهترین ورزش‌هاست." در قرن پانزدهم

جدول ۱- ابعاد فضای شهری ایرانی-اسلامی معطوف به آیین‌های بومی ایرانی-اسلامی (ماخذ: نگارنده)

ابعاد	ویژگیها و مشخصات	کیفیت‌ها	نمونه و مصادیق	کروکی/تصاویر
اجتماعی و فرهنگی	آمیختگی فضا با فرهنگ بومی و حیات روزمره مردمی، تعاملات اجتماعی سنتی	هویت بومی سازگاری فرهنگی اجتماع مداری تعلق خاطر اجتماع مداری	کاروانسرای دورن شهری میدان شهری و میدانچه محلی جلوخان مساجد و جلوخان کاخها	 گورستانها به عنوان فضای شهری

 تکیه بزرگ تجریش به عنوان فضای شهری	گذرها و گذرگاهها تکایا و حسینیه‌ها دروازه ورودی شهری و محلی فضاهای شهری نیمه‌رسمی در شهرها و روستاها	رویدادمدراری انعطاف‌پذیری تنوع کارکردی و فعالیتی سرزندگی کارکردی	برگزاری آیین‌های ملی، محلی و مذهبی؛ بازیهای محلی، بازارهای مکاره، رویدادهای مذهبی (جشنها و سوگواریها)؛ در ایام عادی برای تردد مردم و در ایام و در مناسبتها برای برگزاری برنامه‌ها	کارکرد
 صحن حرم حضرت عبدالعظیم شهری	کاروانسرا یا میدانچه شهر و محلی میدان خان و شاه طهماسب یزد میدان نقش جهان اصفهان جلوخان مساجد	تناسبات فضایی تعادل توده و فضا مقیاس انسانی سلسله مراتب حضورپذیری زیبایی و تنوع فرمی	پلان هندسی (مستطیل، مربع، دایره یا ترکیبی)؛ تناسب ۱ به ۲ یا ۱ به ۳ ارتفاع به عرض فضا؛ سکوی دایره، هشت‌ضلعی، مربع یا مستطیل در وسط میدان	فضایی و کالبدی
 سبزه میدان تهران و ورودی بازار تهران	بازارهای تاریخی ایرانی سبزه‌میدان تهران و زنجان و قزوین تکیه امیرچخماق یزد	نمادین خوانایی حضورپذیری سرزندگی زیست پذیری تعلق خاطر آرامش	بکارگیری از نشانه‌ها و نمادها در طراحی (نخل، علم و کتل، پرچم، کجاوه و ... پیاده‌روها، حجره‌ها، تراسها، پشت بام‌ها محل نظاره	منظر شهری
 بازار تاریخی شهر ری	تیمچه‌ها و سراهای بازارهای تاریخی گورستانهای تاریخی صحنهای حرم امامزادگان	پیاده‌مداری سهولت دسترسی حضورپذیری سرزندگی زیست پذیری تعلق خاطر ایمنی و امنیت	فضای شهری در پیوند با شبکه حرکتی شهر و محلی	دسترسی و حرکت

از دست رفتن میدان‌ها با تسلط و عبور دایره‌وار خودروها از درون میدان، جزیره میانی به فضایی دست‌نیافتنی برای پیادگان تبدیل شده است. از طرفی برنامه‌ها و طرح‌های شهری نیز به تقلید از الگوهای مرسوم و رایج سواره‌مدار و نقشه‌های دو بعدی، طرح فلکه را استفاده نموده و فضای میدان به گرهی ترافیکی برای دور زدن اتومبیل‌ها تبدیل شده است. برنامه‌ریزی و طراحی شهرها با محوریت حرکت و دسترسی آسان سواره یکی از رویکردهای غالب در دوره معاصر می‌باشد. به دنبال آن گره‌های شهری به فلکه (فضایی دایره‌ای برای دور زدن اتومبیل‌ها) تبدیل شده است. این نوع طراحی شهری باعث ایجاد گرفتاریها و مسائل متعددی

۴- فضای شهری معاصر و مسائل پیش‌رو:

فضای شهری، ظرف زندگی عمومی و همگانی در هر سکونتگاهی اعم از شهر و روستا است. انسانها از گذشته‌های دور تا حال با خلق فضاهای عمومی و همگانی در کنار فضاهای خصوصی، هویت اجتماعی و فرهنگی شهری خویش را ادامه داده‌اند. این فضاها به مثابه بستر وقوع حیات مدنی با هویت منحصر بفرد و شاخص هر جامعه و ملتی پیوندی ناگسستنی را برقرار می‌نمایند. با ورود اتومبیل به شهرها، فضاهای شهری بویژه میدان‌ها فضایی برای تسلط خودروها شده و میدان به فلکه تبدیل گردیده شده است.

رویکرد مذکور مابین دو نیاز انسان، حرکت و دسترسی سواره و زندگی پیاده در شهر، فقط نیاز اول را پاسخ داده و حیات پیاده در گرهمای مذکور از بین برده است.

برای مردم و از دست رفتن بسیاری از کیفیتهای اجتماعی، فرهنگی و کالبدی در شهرها شده است. با تسلط سواره بر گرهمای، مکث و تعامل اجتماعی تضعیف و از بین رفته و تردد سریع اتومبیلها جایگزین آن شده است. به عبارت دیگر

شکل ۸- فضاهای شهری معاصر در اسارت سواره؛ میدان تجریش، جزیره سبز میانی در تسلط سواره (ماخذ: نگارنده)

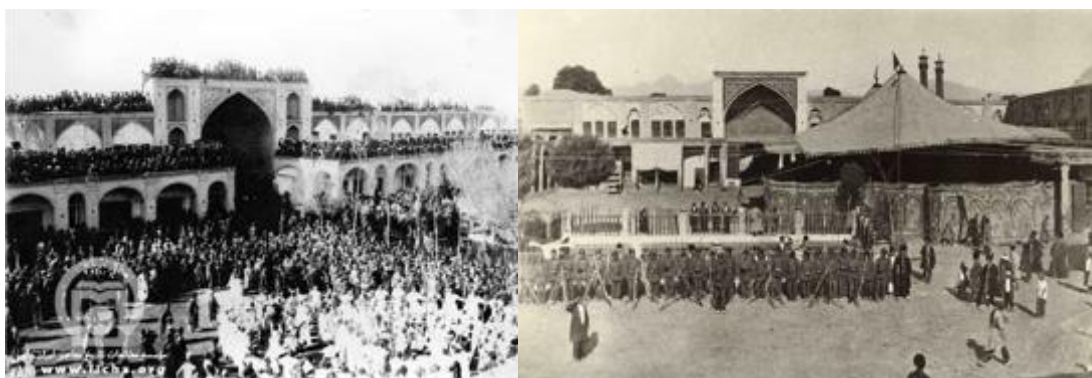
فراهم آوردن فضایی مرکزی امکان تجمع و گردهمایی را بخوبی فراهم می‌آورند. فضاهای خطی نیز مانند گذرها و بازارها با فراهم آوردن مسیری مناسب برای دسته‌های عزاداری و آیین‌های حرکتی فضای مناسب برای حرکت و مکث را ارائه می‌دهند. بطور کلی ویژگی‌های این نوع فضاها را می‌توان به شرح زیر تبیین نمود

۵- ملاحظات طراحی شهری در ارتقای فضاهای

شهری با رویکرد هنرهای آیینی :

شکل فضاهای شهری می‌بایست با توجه به نوع آیین و مراسم آیینی با آن متناسب باشد. فضاهای شهری مرگزگرا مانند کاروانسرا، میدان و میدانچه و سبزه میدان با

:

شکل ۹- سبزه میدان تهران؛ برگزاری مراسمات دولتی و مذهبی در گذشته (منبع: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۵)

۴-۱-

مقابل کاخها و قصرهای حاکمان برای برگزاری آیینها استفاده می‌شده است. ۳- حیاط مساجد و امامزاده‌ها ۴- جلوخان مساجد که متناسب با مقیاس مسجد (محلی، شهری و جامع) برای سرریز فعالیت‌های مذهبی، آیینهای مذهبی کاربرد داشته است. ۵- حسینیه‌ها و تکایای سرپوشیده که به‌عنوان فضای اختصاصی برای برگزاری مراسم مذهبی در سوگواریها و جشنهای شیعی استفاده

شکل و فرم مرکزگرا که انواع آن عبارتند از: ۱- کاروانسرا با حجره‌ها و اتاق‌های یک یا دو طبقه در پیرامون و حوض یا سکویی در مرکز حیاط کاروانسرا که امکان تجمع تماشاگران در پیرامون حیاط و در حجره‌های طبقه بالا (اغلب برای تماشای زنان) را فراهم می‌آورد. سکوی میانی برای نمایش‌گران و بازیگران تعزیه و هنرهای آیینی استفاده می‌شد. ۲- میدانهای حکومتی که به‌عنوان جلوخانی در

می شده است. تکایای سرباز به مانند حسینیه ها و میدانچه ها به عنوان فضاهای شهری انعطاف پذیر در مراکز محلات با سکویی در میان برای عزاداری و تعزیه و شبیه خوانی در ایام سوگواری استفاده می شود. ۶- میدانهای شهری و محلی که در تقاطع معابر اصلی یا نزدیک به آنها بستری برای برگزاری مراسمهای آیینی عمومی است. ۷- گذرهای محلی و شهری که در ایام و مناسبتهای مختلف برای هنرهای آیینی (مانند حرکت و مکث دسته های عزاداری، نوروزخوانی، بازی های آیینی همسایگان، جوانان و کودکان) کاربردهای مناسبی داشته است. ۸- بازارهای سرپوشیده و سرباز محلی و شهری - که با صنف مربوطه مانند بازار مسگران، بزازان، زرگران و ... شناخته می شوند- در آن آیین های مختلف مربوط به مناسبتهای مختلف جشن و اعیاد و سوگواری و نوروزخوانی و قصیده خوانی و ... انجام می شده است. ۹- فضای مقابل دروازه ورودی محله ها و شهرها از دیگر فضاهای شهری است که در آن برگزاری مراسمهای آیین های جشنها و اعیاد برگزار می شده است. ۱۰- تیمچه ها و سراهای که در شبکه بازارهای ایرانی به عنوان مراکز فعالیتهای تخصصی اقتصادی و فرهنگی عمل می نمایند. ۱۱- باغها و بوستهای شهری که برای برگزاری جشنها و آیینهای سنتی از گذشته های دور استفاده می شده است. ۱۲- زورخانه های

محلی و شهری که محلی برای تجمع علاقمندان به ورزش باستانی، جشن گلریزان و ... بوده است. ۱۳- گورستانهای محلی و شهری که از مهمترین فضاهای شهری در شهرهای ایران محسوب می شود و ایام خاص همچون روزهای پنجشنبه و اعیاد و مناسبتهای عزاداری به زیارت اهل قبور می روند و مراسمی همچون عزاداری، نذر و احسان، حضور و ... برگزار می کنند. ۱۴- آرامگاه شخصیت های بارز همچون شخصیت های ملی و مذهبی محلی برای تجمعات مردمی، برگزاری آیینهای سنتی، ادبی و هنری است. ۱۵- پشت بام بناهای مهم شهری و محلی که در گذشته بر خیلی از شهرها و روستاها محل تعاملات همسایگی، برگزاری آیینهایی همچون چهارشنبه سوری و بازیهای محلی بوده است. ۱۶- تراس بناهای مهم، که در خیلی از روستاها و شهرها به شکل های مختلف وجود داشته است. وجود توپوگرافی که بام هر بنایی محلی برای حضور و تعاملات و برگزاری آیینهای محلی بوده است. ۱۷- قهوه خانه های سنتی که سنتهایی همچون نقالی و نقاشی قهوه خانه ای در آنها انجام می شده است از جمله فضاهای شهری رو به فراموشی است که در گذشته نه چندان دور از جایگاه مهمی در تعاملات اجتماعی برخوردار بوده است.

شکل ۱۰- دسته بندی فضاهای شهری ایرانی و اسلامی بر مبنای کارکرد هنرهای آیینی (ماخذ: نگارنده)

جدول ۲- گونه شناسی فضاهای شهری ایرانی و اسلامی بر حسب کارکرد هنرهای آیینی (ماخذ: نگارنده)

گونه فضای شهری	کارکرد هنرهای آیینی هویت مند	مصادیق
بازارهای تاریخی	برگزاری مراسمات سنتی در اعیاد و ایام عزاداری، قصیده خوانی	بازار تاریخی تبریز
جلوخان مساجد و بناهای مهم	برگزاری مراسمات سنتی در اعیاد و ایام عزاداری	
حیاط مساجد و امامزاده ها	برگزاری مراسمات سنتی در اعیاد و ایام عزاداری	حرم حضرت عبدالعظیم
حسینیه ها و تکایا	برگزاری مراسمات سنتی در اعیاد و ایام عزاداری؛ نذر و احسان	حسینیه اعظم زنجان
میدانهای شهری و محلی	برگزاری مراسمات سنتی در اعیاد و ایام عزاداری؛ نذر و احسان	میدان انقلاب زنجان
گذرهای محلی و شهری	برگزاری مراسمات سنتی در اعیاد و ایام عزاداری	گذر
کاروانسراهای درون شهری	برگزاری مراسمات سنتی در اعیاد و ایام عزاداری؛ نذر و احسان	سرای امیر در بازار تبریز
تیمچه ها و سراهای	برگزاری مراسمات سنتی در اعیاد و ایام عزاداری؛ نذر و احسان	تیمچه مظفریه بازار تبریز

دروازه	تجمعات مذهبی و برگزاری مراسمات	دروازه ورودی محله و شهر
باغ ملی تهران	برگزاری جشن‌ها و آیین‌های سنتی	باغ‌ها و بوستان‌های شهری
زورخانه پوریای ولی	جشن گلریزان، ورزش باستانی؛ عزاداری	زورخانه‌های محلی و شهری
پل خواجه	تجمعات مردمی و برگزاری جشن‌ها و آیین‌های سنتی	پل‌های شهری
گورستان ابن بابویه	زیارت اهل قبور، نذر و احسان؛ عزاداری؛ تعزیه	گورستانهای محلی و شهری
آرامگاه فردوسی	مراسم شاهنامه خوانی، تئاتر رستم و سهراب	آرامگاه شخصیت‌های بارز
پشت بام خانه‌ها در روستاها و	برگزاری مراسمات سنتی ملی و محلی همچون چهارشنبه سوری، تجمع مردم در بام‌ها برای تماشای مراسمات آیینی	پشت بام‌های بناهای مهم شهری و محلی
شاه نشین کاخ‌ها؛ مناره	تجمع افراد در تراس حیاط مرکزی مساجد و کاخ‌ها و بازار و تیمچه	تراس بناهای مهم
قهوه‌خانه آذری	نقالی، نقاشی قهوه‌خانه‌ای، داستان‌سرایی، تعاملات اجتماعی	قهوه‌خانه‌های سنتی

۴-۲-

دادن ماتم‌نشینی؛ اسب سپید بی‌سوار به نشانه اسب حسین بن علی، ذوالجناح و شهادت صاحبش؛ گهواره آغشته به رنگ سرخ برای بیان شهادت علی‌اصغر؛ استفاده گاه و بی‌گاه از کبوتری سفید برای آگاهانیدن تماشاگران از دریافت نامه یا خبر و همچنین القای حس معصومیت و همدردی در آن‌ها و کجاوه‌نشینی شبیه‌زنان برای نمایش به اسیری رفتن آن‌ها، از جمله این نمادهاست نقش‌خوانی بر منبر، ویژه اولیای نامدار است؛ بزرگی و کوچکی چهارپایه‌هایی که اولیا برای سر دادن نقش‌های خود بر آن می‌ایستند وسیله‌ای برای مشخص کردن پایه و مرتبه آن‌هاست (کلاته، ۱۳۹۰: ۱۸).

فضاهای شهری بایستی اجازه، الحاق نشانه‌ها و نمادهای موقت و دائمی را به مردم و بانیان هنرهای آیینی بدهد. این نشانه‌ها و نمادها ضمن زمینه‌سازی برای مراسم‌های آیینی، معانی و خاطره‌های مربوطه را نیز در طول زمان حفظ و ارتقاء خواهند داد.

نشانه‌ها و نمادها: نشانه و نماد در تعزیه کاربرد زیادی دارد چنان‌که گفته‌اند این نمایش باغی از نشانه و نماد است. انواع پرچم‌های سبز، سرخ و سیاه که نماد اهل بیت، شور و انقلاب و سوگواری‌اند، علم که نماد درفش سپاه حسین بن علی است، تشت آب به نشانه شط فرات؛ شاخه نخل یا هر نهالی به نشانه نخلستان و درخت؛ چرخش به دور خود و راه رفتن به گرد صفحه به علامت گذشت زمان و همچنین مسافرت؛ چتر که وسیله القای تازه فرود آمدن هر ولی یا فرشته به‌ویژه جبرئیل از آسمان است؛ زدن عینک سفید برای نشان دادن روح بصیرت و نیکدلی و عینک دودی برای جلوه خباثت و بدسگالی؛ عصا که نشانگر تجربه و مصلحت‌اندیشی است؛ نگریستن گاه و بی‌گاه از میان دو انگشت بزرگ دست برای تأکید بر قدرت و فضیلت اولیا در تجسم اوضاع آینده و همچنین پیش‌بینی؛ بر تن کردن نیم‌تنه بلند سفید (کفنی) به نشانه نزدیک شدن مرگ و اعلام جان‌بازی؛ زدن یا افشاندن اندکی کاه بر سر برای نشان

شکل ۱۱- تیمچه مظفریه بازار تاریخی تبریز محلی مهیا و پذیرا برای برگزاری مراسم‌های مذهبی و آیینی (ماخذ: نگارنده)

بیشتر اهالی قدیم شمیران هنوز ذکری را که در هنگام کشیدن طناب ها و برپا کردن چادرهای تکیه به زبان جاری می کردند به خاطر دارند: "اگر ناتوانی بگو یا علی/ اگر خسته جانی بگو یا علی" با آغاز دهه ۲۰ و رفع محدودیتها در برپایی عزاداری، بیشتر تکیه های شمیران و برخی جاهای دیگر سقفشان با شیروانی

پوشیده شد. علاوه بر تکیه های محلی در دهه های بعد و با رونق گرفتن تکایای صنفی و طایفه ای و قومی در تهران تمامی ساختمان های تکیه ها با سقف ساخته می شدند. به این ترتیب نام تکیه ها نیز کم کم به حسینیه تبدیل شد. امروز بیشتر تکیه های شمیران را نیز به نام حسینیه می شناسند.

تکایا محل برگزاری مراسمات آیینی و مذهبی: تکیه نفرآباد (www.Mehrnews.com)

شکل ۱۲- تکایا محلی برای برگزاری مراسم های آیینی؛ تکیه تجریش (سمت راست) تکیه نیاوران (سمت چپ) (www.Mehrnews.com)

۴-۳

- ملزومات و مبلمان ویژه مراسم های آیینی: فضای

شهری باید برای عناصر آیینی پذیرا و مهیا باشد. علم ها و کتل هایی که در سوگواریها و برنامه های آیینی در میدانها، گذرها و فضاهای شهری گردانده می شود، فضای شهری متناسب با ابعاد اندازه خود را می طلبد. برعکس اغلب فضاهای شهری معاصر که یا شلوغی و ازدحام فضاها یا بدلیل اندازه های نامناسب این آزادی فعالیت را از عناصر مذکور می گیرد. تیمچه هایی مانند تیمچه بزرگ بازار قم و تیمچه مظفریه بازار تبریز از نمونه های بارز این امر هستند.

بازاهای تاریخی از مهمترین فضاهای شهری ایرانی اسلامی بشمار می روند. این بازارها از گذشته، محل تعاملات اجتماعی، برگزاری آیینهای سنتی بوده است. راسته بازارهای تبریز به عنوان شریانهای اقتصادی و مسیرهای خطی حرکتی با کانونهای مهم

در دو انتهای راسته ها هستند. راسته ها غالباً به صورت راسته هایی تخصصی، با سیستم حجره ای به عرضه کالا می پردازند. این سیستم حجره ای یکی از مهم ترین نظم های اقتصادی، فضایی و کالبدی بازار را بوجود می آورند. سیستمی که دارای سکانسهای خرده و عمده فروشی، راسته های فرعی و دالانهای اختصاصی برای عرضه کالا و خدمات است. ویژگی راسته ها عبارتند از:

- حضور و رابطه فعال مردم و مراجعین (تردد، خرید و فروش، تماشا، مکث، عبادت، گفتگو، آسایش از برف و بارش)
- تناسب و مقیاس انسانی حجره ها و راسته ها (تناسب ارتفاع به عرض: ۲ به ۱) نسبت به بازارهای دیگر که مقیاسی حکومتی دارند.

- تیمچه های بازار تبریز از نظر شکل پلان می توان در چند دسته تقسیم نمود: ۱- پلان مستطیلی شکل: که اغلب تیمچه های بازار تبریز از این پلان هندسی و کشیده طولی تبعیت می نماید. عرض این تیمچه ها بین ۸ الی ۱۰ متر و طول آنها بین ۲۰ تا ۵۵ متر می باشد. ۲- پلان هشت ضلعی ۳- پلان چلیپا ۴- پلان کشکولی شکل ۵- پلان مربع شکل
- اغلب تیمچه های بازار تبریز در دوره قاجاری احداث شده اند.
- هر کدام از تیمچه ها عملکرد تخصصی و عرضه کالای خاصی را بر عهده دارند (تیمچه مظفریه: فرش، تیمچه صفرعلی: پارچه و منسوجات، تیمچه امیر: طلا و جواهرات، تیمچه خرازی ها: منسوجات و پارچه و ...)
- تیمچه با گشایش فضایی، محل تجمعات و برگزاری مراسمات مذهبی و اجتماعی نیز هستند.
- پلان تیمچه ها متنوع است: مستطیلی، مربع، دایره، ترکیبی از اشکال هندسی)
- تیمچه ها در بطن رسته بازارها و در محله های امن تری ایجاد شده اند (بدلیل وجود کالاهای گران قیمت)
- پراکنش مسجدها در بازار تبریز، اغلب در لبه های بیرونی بازار، برای دسترسی محلات اطراف می باشد.
- نامگذاری اغلب تیمچه ها بر اساس بانیان آنها و کالاهای مورد عرضه بوده است.
- پلان مساجد اغلب پلانی مستطیلی و ستوندار (ستونهای سنگی) و آجرهای قرمز می باشد.
- بکارگیری طاقهای کلیل، کلمبو ۴ و ۲ بخشی در سقف تیمچه ها، تزیینات کاربردی و ...
- **تیمچه مظفریه** یکی از زیباترین تیمچه های بازار تاریخی تبریز می باشد. ویژگیهای این تیمچه عبارتند از: فرم خطی؛ کشیدگی شمالی-جنوبی، ورودی از سمت شمال و جنوب تیمچه؛ تناسب ۱ به ۴,۵ و مساحت ۲۹۰ مترمربع مراسم جشن و عزاداری در مناسبتها؛ نذر و احسان کسبه؛ کمک به نیازمندان؛ عرضه و نمایش کالا بویژه پارچه و فرش در فضای تیمچه؛ رعایت انصاف؛ ثبات قیمت کالا؛ کمک کسبه نیازمند؛ حواله مشتری به همسایه.

- تنوع در عرض دهانه ها، تنوع اندازه دهانه ها بر اساس مالکیت ها
- رابطه منطقی راسته ها با یکدیگر (تجانس عملکردی)
- ارتباط راسته ها با یکدیگر و نیز امکان دسترسی به فضای باز (سرا) و فضای گشاده (تیمچه) و فضای فرهنگی (مسجد)
- سرزندگی اجتماعی و اقتصادی در طول راسته ها، هویت منحصر بفرد هر راسته با عملکرد مربوطه)
- راسته پنبه چی لر، راسته کلاهدوزان، راسته طلافروشان، راسته آینه چی لر، راسته گونی چی لر، راسته مسگران، راسته شیشه گران و ... که هر کدام با بکارگیری بوها، رنگ ها، صداها و تناسبات خاص هویتی ویژه را بوجود آورده اند.
- راسته های بازار تبریز، مسیرهای تجاری تخصصی، چندمنظوره (اجتماعی، فرهنگی، زیست محیطی، آیینی) است.
- یکی از مهمترین راسته بازارهای بازار تاریخی تبریز، راسته بازار کفاشان است که راسته ای خطی با حجره های مجاور هم (سیستم حجره ای)؛ اندازه حجره ها با تناسبات ۲*۳ و ۲*۴ و ۳*۵ و عرض راسته بازار ۴,۸ متر می باشد. عرضه و نمایش کفش در فضای مقابل حجره ها؛ ثبات قیمت کالا بطور نسبی؛ کمک کسبه نیازمند از طریق مرکز نیکوکاری؛ حواله مشتری به همسایه؛ کمک به کسبه ورشکسته؛ پرداخت وجوهات شرعی از مهمترین نظم های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی راسته کفاشان می باشد. در **راسته کفاشان** و در مجموعه **مسجد بادکوبه ای**، مرکزی به نام **کانون نیکوکاری** وجود دارد که با جمع آوری کمکهای خیریه بازاریان و آنها بین نیازمندان محله های پیرامون بازار توزیع می نمایند. کمکهای خیران بازار به این کانون شامل کمکهای نقدی، غیرنقدی، غذا و پوشاک و کفش و ... می شود. این کمکها در محله های پیرامون بازار بویژه محله های منجم و ... توسط کسبه بازار و راسته کفاشان انجام می شود.

شکل ۱۳- مراکز و فضاهای فرهنگی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی بازار تبریز (ماخذ: نگارنده).

قرار می‌گیرد، به روضه‌خوانی پرداخته و نذر واحسان کسبه تیمچه با پذیرایی از عزاداران (صبحانه، چای، خرما و ...) انجام می‌شود.

در تیمچه‌های سه‌گانه حاج شیخ که سه تیمچه هم‌شکل مجاور هم در ضلع شرقی راسته بازار جدید مراسم وعظ، روضه و مرثیه امام حسین (ع)، همه روزه در ایام محرم برگزار می‌شود. در این مراسم که روحانی بر منبری که بر روی کالاهای مقابل حجره‌ها

شکل ۱۴- نظم فرهنگی و اجتماعی؛ برگزاری مراسم روضه در تیمچه‌های سه‌گانه حاج شیخ در ایام محرم ۱۳۹۵

- سراها، فضاهای سرباز و با پراکنش متعادل در کل بازار، به عنوان مقرهایی امن در زلزله و بحرانی محسوب می‌باشد.
- سراها، نقاط عطف بازار، گشوده با آسمان، لکه‌های سبز و آسایش اقلیمی
- ارتباط سراها با پهنه‌ها، خیابانها، تیمچه‌ها، راسته‌ها و سایر فضاهای بازار حائز اهمیت است.
- استفاده از مصالح چوبی در سقفها، ستونها، بازشوها، آجرهای قرمز رنگ و کفسازی آجری و سنگفرش.
- پلان سراها متنوع، اغلب مستطیلی، ابعاد متناسب، الگوی باغ ایرانی (چهار باغ در چهار گوشه سرا و حوضی در وسط)
- نامگذاری اغلب سراها بر اساس بانیان، تاجران معروف و موثر بر سراها بوده است.

- سراهای بازارهای تبریز به عنوان فضاهای خالی و باز که در کل بافت بازار بطور متعادلی توزیع شده‌اند. شبکه سراها با نظامی همچون شبکه شطرنجی امکان بارگیری و باراندازی کاروانها برای نقاط دلخواه بازار را در گذشته بخوبی فراهم می‌کرده‌اند. اندازه سراها نسبتا از سایر فضاها همچون تیمچه‌ها و مساجد بزرگتر هستند و وجود پوشش گیاهی و حوض آب در برخی از آنها نظم فضایی-کالبدی با استفاده از طبیعت را فراهم نموده است.
- سراهای بازار تبریز از نظر شکل پلان می‌توان در چند دسته تقسیم نمود: ۱- پلان مستطیلی شکل ۲- پلان مربع شکل ۳- پلان مستطیلی با گوشه‌های پخ
- اغلب سراهای بازار تبریز در دوره قاجاری و در مسیر دروازه‌ها و با امکان بارگیری و باراندازی کاروان بازرگانان احداث شده‌اند.

- عملکرد تخصصی هر سرا در نگهداری و عرضه
- تخصصی کالاها و خدمات مربوطه

شکل ۱۵- نظم و پویایی فرهنگی و اجتماعی؛ مراسم پخش نذری و احسان در سرای امیر در ایام محرم ۱۳۹۵

۴-۴

سواره‌ها را برای مدتی محدود در مناسبت‌های گوناگون از مسیرهای دیگر هدایت نموده تا فضای شهری به عنوان فضایی پیاده‌مدار در اختیار برنامه‌های آیینی قرار گیرد.

۴-۶- بسترسازی برای آیین‌های ملی و محلی؛ بازیهای ملی و محلی همچون بزای چوگان و اسب‌سواری و تیراندازی و ... از مهمترین مظاهر قدرت ملی و تقویت هنرهای آیینی هستند. در نظر گرفتن فضای متناسب با آن در درون یا پیرامون شهرها و روستاها با ملاحظات کالبدی، زیست‌محیطی و فرهنگی و اجتماعی لازم می‌تواند به ارتقای این مهم انجامد. یکی از نمونه‌های بارز بازیها و مسابقات ملی و محلی، ورزش کهن و مسابقه کشتی با جوخه در شهرهایی همچون اسفراین است که با آداب و منش پهلوانی عجین می‌باشد. این ورزش در گودهایی با سکوهایی برای تماشا با حضور تماشاگران و ورزشکاران انجام می‌شود. گود زینل خان اسفراین یکی از مهمترین مصادیق این گونه فضاها در شرق شهر اسفراین در منطقه خراسان شمالی است.

- سکوهای تماشاگران و مخاطبان؛ در تراز همکف یا در طبقه بالا و حجره‌های و فضای مقابل حجره‌ها، پشت-بام‌ها و ارتفاعات طبیعی اطراف فضای شهری به عنوان محل تماشای برنامه استفاده می‌شود. حفظ این جایگاه‌های بصری، و نیز دید و منظر از ارتفاعات پیرامون به فضای شهری مدنظر و همچنین امکان مبلمان در مناسبت‌های مختلف از الزامات این فضاها با رویکرد تقویت هنرهای آیینی است.

۴-۵- ملزومات آمد و شد دسترسی؛ نظام تردد در شبکه فضاهای شهری گذشته بگونه‌ای بوده است که پیادگان بر کل شبکه غالب بود اما با ورود سواره و مداخلات نامناسب در بافتهای شهری، فضاهای شهری به محیطی سواره‌مدار تبدیل شده و در نتیجه یکپارچگی و انسجام و پیاده‌مداری این فضاها از بین رفته و برگزاری مراسم‌های آیینی دشوارتر گردیده است. بنابراین بازنگری و طراحی مجدد این فضاها با رویکرد پیاده‌مداری و پذیرا نمودن برای فعالیتهای فرهنگی و اجتماعی بایستی در دستور کار قرار گیرد. برای پیاده‌مدار نمودن فضاهای شهری می‌توان تردد

شکل ۱۶- گود زینل خان اسفراین در محل شرق شهر اسفراین، محل برگزاری ورزش کهن کشتی باجوخه

فیروز یا هنرمندان و بومیان خوانده می‌شود. برگزاری آیین‌های دیگری همچون مراسم چهارشنبه سوری، برپایی سفره هفت سین در فضاها و بناهای مهم، بازیهای محلی است که متناسب با فرهنگ و آداب اقوام مختلف برگزار می‌شود. در سالهای اخیر نیز، برنامه‌هایی با عنوان نوروزگاه در فضاهای شهری با محتوای فرهنگی، هنری، تفریحی از جمله در شهر تهران برگزار می‌شود که به فضاهای شهری، وجهه و هویتی بومی می‌بخشد.

۴-۷- احیای آیین‌های نوروز و نوروزگاهی: یکی دیگر از آیین‌های بومی و محلی که رابطه‌ای هویت‌بخش با فضاهای شهری دارد، آیین‌های مرتبط با نوروز است. از جمله رویدادهای نوروزگاهی، برنامه نوروزنامه خوانی است که در آن با خواندن بخشهایی از اشعار نوروزنامه و نواختن ساز و آهنگ‌های شاد، رسیدن سال نو به مردم شادباش گفته می‌شود. نوروزنامه خوانی توسط افرادی همچون حاجی

شکل ۱۷- نوروزنامه خوانی سنتی هویت‌بخش به فضاهای شهری؛ نوروزنامه خوانی در منطقه گیلان (<http://shabestan.ir>)

شکل ۱۸- رویدادهای نوروزگاهی به مثابه آیین‌هایی هویت‌بخش به فضاهای شهری؛ فضای شهری نوروزگاهی در بلوار کشاورز تهران (راست) فضای شهری نوروزگاهی در منطقه ۱۷ تهران (چپ) (<http://farhangi.tehran.ir>)

برگرفته از هنرهای ایرانی اسلامی بر کالبد فضاهای شهری در طول دوره‌های مختلف ایجاد می‌شود که عامل پیوند زندگی شهری با مفاهیم و مضامین فرهنگی و اجتماعی با تاکید و محوریت تفکر و احساسات ایرانی- شیعی و قانونی برای تقویت معنا، آرامش‌بخشی به شهر، یکی از مهمترین عناصر ساختاری شهری و فضایی بومی برای حیات هویت‌مند محی

جمع بندی و نتیجه‌گیری:

مهمترین حوزه تاثیرگذاری هنرهای آیینی در هویت فضاهای شهری، حوزه فرهنگی و اجتماعی می‌تواند باشد که با آموزه‌ها، اعتقادات و احساسات عمیق شیعی پیوند دارد. همچنین با تجلی کالبدی این امر، نشانه‌ها و نمادهایی

- طراحی و احداث جلوخان مناسب در مقابل بناها و مجموعه‌های مهم شهری و محلی مانند مساجد، مجموعه‌های فرهنگی و اجتماعی، تالارها، سینماها، ورودی شهری‌ها و محله‌ها برای برگزاری هنرهای آیینی، امکان گردهمایی و تجمع‌های مربوطه با سکوه‌های تماشا و سکوی اجرای برنامه‌های متنوع
- استفاده از نشانه‌ها و نمادهای مربوطه به هنرهای آیینی بطور دائمی یا موقت در فضاهای شهری در کف و جداره‌ها بصورت المان‌های شهری، تابلوها و دیوارنگاریهای زیبا و متنوع در جداره‌ها برای تداوم خاطره‌ها و هنرهای آیینی در اذهان عمومی و تماشا و تاثیرات بصری
- طراحی فضاهای شهری و محلی در پیرامون شهرها با انعطاف‌پذیری برای برگزاری بازیهای ملی و محلی سنتی همچون چوگان و اسب‌سواری
- بازارهای تاریخی به عنوان محلی برای تجلی آیینهای سنتی و به صورت شبکه‌ای متشکل از راسته‌ها و گره‌ها در قالب تیم، تیمچه، سرا، مسجد و با انشعابات فراوان به عنوان یکی سیستم کارآمد در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، اقلیمی و با تنوع بالای فعالیتی و اقتصادی با نظمی پیچیده به حیات خود ادامه می‌دهد. آموختن از این مجموعه و بازشناسی اسرار و رموز نهفته در آن به ارتقای هویت فضاهای شهری معاصر می‌تواند کمک نماید.
- مدیریت برنامه‌های مربوط به رویدادهای آیینی با مشارکت مردم، متخصصین و مسئولین؛ آموزش عمومی در محله‌ها، مدارس، دانشگاه‌ها، مجموعه‌های فرهنگی و هنری، تلاشهای در قالب تشکلهای حرفه‌ای و هنری برای تقویت و جلب توجه عمومی و احیای رویدادهای آیینی در جامعه
- و ملی محسوب می‌شود. با مطالعه و بررسی وضعیت فضاهای شهری در شهرهای معاصر مشخص گردید که این فضاهای عمومی از نظام سواره تاثیر پذیرفته و خلاء طراحی شهری در آنها به شدت احساس می‌شود. تحقق این امر مهم می‌تواند مقدمه‌ای برای بازآفرینی هنرهای آیینی بویژه هنرهای نمایشی و ارتقای قدرت ملی انجامد. رابطه مابین هنرهای آیینی و فضاهای شهری رابطه‌ای فرهنگی و اجتماعی بوده که ریشه در هویت ایرانی و اسلامی شهرها و روستاهای ایرانی دارند. بی‌توجهی به این مهم در دوره اواخر قاجار و پهلوی منجر به تضعیف رابطه مذکور گردیده و با مداخلاتی نامناسب در بافتهای شهری و نیز در سایر ابعاد فرهنگی و اجتماعی به افول این هنرها در فضاهای شهر گردیده است. هنرهای آیینی که ریشه در هویت فرهنگی، اجتماعی و مکانی شهرهای ایرانی اسلامی دارند با تقویت ملاحظات مربوط به فضاهای شهری در ابعاد ذیل می‌توانند در راستای اهداف مذکور احیاء شوند:
- رویدادمداری فضاهای شهری معطوف به آیین‌های ملی و محلی با هدف ارتقای سرزندگی و هویت ایرانی_اسلامی فضاهای شهری
- تقویت انعطاف‌پذیری فضاهای شهری بویژه در مناسبتهای مختلف برای الحاقات و مبلمان هنرهای آیینی و برگزاری مراسم‌ها
- زمینه‌سازی برای رویدادهای آیینی از طریق آرماسازی میدانها و جلوخانهای مهم شهری و محلی
- حفظ دید و منظر به فضای شهری از نقاط مختلف، طبقات بالا و نیز از ارتفاعات پیرامون برای تماشای مراسم‌های آیینی
- کنترل حرکت و دسترسی سواره‌ها و پیاده‌مدار کردن فضاهای شهری بویژه در مناسبتها و ایام ویژه با مدیریت ترافیکی، بهسازی کفسازی، طراحی مجدد فضاهای شهری و ...

۶- منابع و مآخذ:

- قرآن کریم.
- افروغ، عماد (۱۳۷۷): فضا و نابرابری اجتماعی، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، چاپ اول.
- پاکزاد، جهانشاه (۱۳۷۵): هویت و این‌همانی با فضا، مجله صغه، شماره ۲-۲۱، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی.
- صفوی مبرهن، زهرا (۱۳۸۲): نماد و نشانه، مجله معماری و فرهنگ، شماره ۴، صص ۳-۷.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴): مفاتیح‌الحیاه، قم، مرکز نشر اسراء، ویراست دوم: نوبت چاپ: یکصد و نود و پنجم.
- الکساندر، کریستوفر. چرمایف، سرگئی (۱۳۷۱): کتاب عرصه‌های زندگی جمعی و خصوصی، ترجمه: مزینی، م، دانشگاه تهران.
- ابن‌کثیر، اسماعیل (۱۳۷۵): بدایه و النهایه الجزء ۱۱. بیروت: مکتبه المعارف.
- بلوکباشی، علی و یحیی شهیدی (۱۳۸۱): پژوهشی در موسیقی و سازهای موسیقی نظامی در دوره قاجار. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۱.
- کوچک‌زاده، رضا (۱۳۸۹): فهرست توصیفی شبیه‌نامه‌های دوره‌ی قاجار. چاپ نخست. تهران: انتشارات کتاب‌خانه‌ی مجلس شورای اسلامی.
- ستایشگر، مهدی (۱۳۸۱): واژه‌نامه موسیقی ایران زمین. چاپ دوم. تهران: انتشارات اطلاعات.
- رهبین، ارمین و رحیمی، محمدعلی (۱۳۸۳): ریشه‌های نمایشی در آیین‌های ایران باستان، خلاصه کتاب توسط م. علی‌پور، در مجله ماه هنر، صص ۱۸۲-۱۸۸.
- توسلی، محمود. بنیادی، ناصر (۱۳۷۱): طراحی فضای شهری- فضاهای شهری و جایگاه آنها در زندگی و سیمای شهری جلد ۱ و ۲، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- همایونی، صادق و محمود صباحی (۱۳۸۲): دانشنامه جهان اسلام. تهران: بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- مولائی، اصغر و پیربابایی، محمدتقی (۱۳۹۷): بازشناسی فضاهای مذهبی به‌عنوان نشانه‌های بنیادین در ساختار شهرهای ایران (نمونه موردی: شهر ری)، نشریه علمی و پژوهشی مدیریت شهری، شماره ۵۱، صص ۲۴۳-۲۵۸.
- امین‌زاده، بهناز (۱۳۷۹): حسینه‌ها و تکایا: بیانی از هویت شهرهای ایرانی، نشریه علمی-پژوهشی هنرهای زیبا، تهران: دانشگاه تهران، شماره ۶، صص ۵۵-۶۶.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۲۱). رسائل ابن سینا، نویسنده: قسطل بن لوقا و ابوالفرج بن طیب، تصحیح: اولکن حلمی ضیاء، استانبول، مطبعه ابراهیم خروز.
- کارمونا، ماتیو (۱۳۸۵). مکان‌های عمومی فضاهای شهری (ابعاد طراحی شهری)، ترجمه پروین پرتوی، تهران، دانشگاه هنر، چاپ اول.
- فرگاس، جوزف پی (۱۳۷۹). روانشناسی تعامل اجتماعی (رفتنار میان‌فردی)، ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت، تهران، انتشارات ابجد.
- کلاته، محمدامین (۱۳۹۰): کهن‌ترین سوگواری مذهبی: نمایش «تعزیه» هنر ناب ایرانی است که قدمت دیرینه‌ای دارد روزنامه تهران امروز، پنجشنبه ۱۰ آذر ۱۳۹۰.
- شهیدی، عنایت‌الله و علی بلوکباشی (۱۳۸۰): پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی از آغاز تا آخر دوره قاجار در تهران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ربانی، محمدعلی (۱۳۷۶): حضور تاریخی فرهنگ شیعه در اندونزی. دوماهنامه چشم‌انداز، ش. ۳.
- شرف‌الدین، حسین (۱۳۸۵): تحلیل پدیدارشناختی تعزیه، فصبنامه شیعه‌شناسی، سال چهارم، شماره ۱۴، صص ۴۵-۷۲.
- ابراهیمی، محمدحسن (۱۳۸۸): میدان فضاهای تعریف نشده شهرهای ایرانی، نشریه هویت شهر، سال سوم شماره ۴، بهار و تابستان ۸۸.